

De godfather van de radicale islam

De bijzondere evolutie van Sayyid Qutbs denken

In 1966 werd de radicale en strijdlustige moslimideoloog Sayyid Qutb opgehangen. Daardoor was zijn invloed verzekerd: als martelaar groeide hij uit tot boegbeeld van de radicale islam en inspirator voor gewelddadige jihadisten. Maar zoals twee studies aantonen, kwam Qutb laat tot zijn extreme standpunten. En kloppen veel opvattingen over hem bovendien niet. **door Chams Edine Zaougui**

S

AYYID

Qutb (1906-1966) is zonder enige twijfel een van de meest controversiële en interessante moslimideologen van de voorbije eeuw. Op het eerste gezicht had de schuchtere Egyptenaar met zijn kleine vierkante snor, verzorgde driedelige maatpakken en minzame blik weinig gemeen met een radicale of puriteinse denker. Maar achter zijn formele en westerse voorkomen ging een bijzonder vurige en geëngageerde moslimintellectueel schuil, iemand die zijn pen in vitriool doopte om de islam te promoten en genadeloos brandhout maakte van iedereen die hij als zijn vijand beschouwde.

Het was dan ook louter een kwestie van tijd tot Qutb flink tegen de haren in zou strijken van het seculiere, pan-Arabisch socialisme van de toenmalige Egyptische president Gamal Abd al-Nasser, en de gesel van de macht zou voelen. In 1955 was het zo ver: een mislukte moordaanslag op de president bood het regime het perfecte excuus om verschillende prominente leden van de Moslimbroederschap zonder eerlijk proces op te sluiten. Qutb was een van hen. Hij was net geen vijftig.

De overige tien jaren van zijn leven vormen voor fundamentalisten de lijdensweg van een martelaar: grauwe, dampige cellen, ongedierte, marteling, tuberculose, longontstekingen en uiteindelijk de galg. Maar Qutb aanvaardde zijn lot met socratische moed en bleek dood uiteindelijk invloedrijker dan levend. Meer dan veertig jaar na zijn executie is Qutb uitgegroeid tot de belichaming van de islamistische beweging en een icoon van verzet tegen seculiere en corrupte leiders. Zijn ideeën vinden niet alleen weerklank bij een generatie ontwortelde en gefrustreerde jonge Arabieren, die wanhopig op zoek zijn naar een doel in hun leven. Ook politiek geïnspireerde moslims van Marokko tot de Filippijnen, en met onderling heel verschillende opvattingen, beschouwen Qutb als een belangrijke inspiratiebron of claimen hem zelfs als boegbeeld.

In het Westen werd Qutb pas echt bekend – of beter gezegd berucht – na de terroristische aanslagen van 11 september 2001. Toen bleek namelijk dat ook de ultra-radicalen jihadisten Osama bin Laden en zijn 'luitenant' Ayman al-Zawahiri schatplichtig waren aan Qutb. Het voorspelbare gevolg is dat westerse journalisten en schrijvers Qutbs gevarieerde loopbaan als dichter, onderwijzer, journalist, criticus en radicale islamist slechts door het prisma bekijken van het wereldwijde terrorisme. Paul Berman bijvoorbeeld omschreef Qutb in *The New York Times* ooit als de 'filosoof van de islamistische terreur'. En ook Lawrence Wright, die met *The Looming Tower: Al-Qaeda's Road to 9/11* in 2007 de Pulitzerprijs won,

Sayyid Qutb in een Egyptische gevangenis.

ziet hem als de ideologische grondlegger van al-Qaida, een soort intellectuele peetvader van het internationale moslimterrorisme.

Precies om die reden zijn de boeken van Adnan Musallam en John Calvert zo belangrijk. In plaats van Qutb te reduceren tot de meest radicale interpretaties van zijn late geschriften – waardoor de eerste vijfenveertig jaar van zijn leven buiten beeld blijven – plaatsen de twee onderzoekers zijn leven en uiteenlopende oeuvre in de politieke, economische, culturele en sociale context van zijn tijd. Wat niet betekent dat ze, zoals sommige islamistische Qutb-vorsers, de controversiële en minder sympathieke aspecten van Qutbs filosofie toedekken met de mantel der liefde. Alleen zijn Musallam en Calvert niet geïnteresseerd in één welbepaald aspect van Qutbs omvangrijke oeuvre. Ze proberen vooral een licht te werpen op de bijzondere evolutie van zijn denken.

From Secularism to Jihad en *Sayyid Qutb and the Origins of Radical Islamism* zijn beide opgebouwd rond drie belangrijke episodes in het leven van Qutb. De eerste periode begon in het midden en het einde van de jaren dertig – in politiek opzicht een woelige periode in Egypte. Zoals veel intellectuelen in tijden van malaise was Qutb in deze periode een piekerende, in zichzelf gekeerde en melancholieke man. Maar dat belette hem niet om via zijn literaire kritieken, nouvelles en poëzie ongemeen scherp uit te halen naar het politieke establishment,

dat er niet in was geslaagd om het Britse juk definitief af te werpen. Qutb beschouwde de nationalistische Wafd-partij als marionet van de kolonisator.

Een tweede periode brak aan in de jaren veertig. In die tijd hanteerde Qutb een meer islamitisch discours. Meer nog, hij beschouwde het gebruik van westerse politieke concepten als een vorm van Europese, koloniale overheersing. Pas later, in de jaren vijftig, kreeg die religieuze 'switch' ook een onmiskenbare politieke dimensie. Het was het begin van

'Meer dan veertig jaar na zijn executie is Qutb uitgegroeid tot de belichaming van de islamistische beweging en een icoon van verzet tegen seculiere en corrupte leiders.'

de meest radicale fase van zijn carrière. Door zijn traumatiserende aanvaringen met een repressieve en achterdochtige staat was Qutb een bitter en compromissloos man geworden. Alles wat niet overeenkwam met de goddelijke (lees: islamistische) voorschriften, was des duivels. Zoals Calvert terecht opmerkt: 'Als er een verband is tussen Qutbs werk en de ideologie van al-Qaida moet het hier gesitueerd worden.'

Ondanks die drie markante en vrij goed afgebakende periodes in Qutbs leven, is er een overkoepelend aspect dat, bij nader onderzoek, de harde kern vormt van

FROM SECULARISM TO JIHAD: SAYYID QUTB AND THE FOUNDATIONS OF RADICAL ISLAMISM

door Adnan Musallam.
Praeger, New York 2005.
280 pag. € 65,50

SAYYID QUTB AND THE ORIGINS OF RADICAL ISLAMISM

door John Calvert.
Columbia UP, New York 2010.
256 pag. € 39,50

de twee boeken: de worsteling van een conservatieve samenleving met een agressieve moderniteit en moeilijk in te dammen verwestering. Het intense en ongemakkelijke gevoel van desoriëntering dat hiermee gepaard gaat, is een terugkerend thema in de traditie van de fundamentalistische of radicale islam. Zoals veel moslimdenkers voor hem (en na hem) beschouwde Qutb het Westen en de westerse moderniteit als een enorme bulldozer, die alles op zijn pad verwoestte. Niets bleef onaangetast. Qutbs grootste vrees was dat Egypte zo haar eigen, authentieke cultuur zou verliezen.

Wat stoorde Qutb zo mateloos aan het Westen? Zijn voornaamste bezwaar tegen het Westen was de 'dehumaniserende' impact van de westerse levensstijl. Qutb was ervan overtuigd dat de 'amorele' en 'corrumperende' filosofie van het Westen nefast was voor de inherente spiritualiteit van Egypte – en van het Oosten

in het algemeen. Dit soort kritieken waren natuurlijk niet uniek voor Egypte of de Arabische wereld. Ze passen perfect binnen een bredere intellectuele stroming van antiwesterse sentimenten en vooroordelen.

Het was verhelderend geweest als Calvert en Musallam hier expliciet hadden verwezen naar *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism* van Ian Buruma en Avishai Margalit. In dit compacte maar scherpzinnige boek leggen de auteurs uit hoe verschillende oosterse landen – China, Rusland, Japan, de Arabische wereld – de volledige westerse samenleving herleiden tot een aantal dominante culturele

clichés. Het Westen was 'koud', 'steriel', 'efficiënt', 'mechanisch', terwijl het Oosten stond voor 'harmonie', 'warmte', 'organisch' en 'spiritualiteit'. Het Westen zelf was natuurlijk ook niet vies van dit soort stereotypingen. Zoals Edward Said eind jaren zeventig aantoonde in zijn invloedrijke boek *Orientalism*, omschreven veel westerse schrijvers en academici het Oosten als 'irrationeel', 'emotioneel', 'statisch' of 'fanatiek'. Het is in die context van wederzijdse en vijandige stereotypen dat we Qutbs denken moeten situeren.

ideologieën zoals het kapitalisme, het liberalisme en het socialisme in vergelijking met de islam slechts zwakke, onvolledige en corrupte systemen waren. (Het is interessant om op te merken dat Qutb de islam niet vergelijkt met andere godsdiensten maar met concurrerende ideologieën.)

De vraag die zich opdringt is hoe het komt dat Qutb zijn seculier geïnspireerde kritiek op het Westen inruilde voor een zuiver religieuze kritiek. En vooral: wat zorgde er uiteindelijk voor dat het ver-

speelden religie en strenge morele codes een belangrijke rol. Ook zijn ouders, die tot een relatief geprivilegieerde en gerespecteerde familie behoorden, zagen er nauwlettend op toe dat hun oudste zoon de familie niet in verlegenheid bracht. Maar ze hadden niets te vrezen: de kleine Qutb bleek een ernstig en diepgelovig kind. Op tienjarige leeftijd kende hij de Koran al volledig uit het hoofd. En ook later, toen hij als student naar de hoofdstad trok, bood zijn geloof hem houvast in een hectische en snel veranderende omgeving.

Volgens Musallam zijn er nog enkele andere, meer persoonlijke factoren die hebben bijgedragen tot de groeiende religiositeit van Qutb. Zo zou het overlijden van zijn moeder Fatimah in 1940 een niet te onderschatten impact op hem gehad hebben. Van kinds af aan had Qutb een heel hechte band met zijn moeder (zijn vader, met wie hij een eerder formele band had, stierf toen hij nog vrij jong was). Een andere reden waarom Qutb volgens Musallam zijn geloof verdiepte en zich steeds meer wijdde aan de koranstudie, was een mislukte liefdesrelatie. Na het wegvallen van zijn moeder hoopte hij namelijk troost te vinden in een huwelijk. En bijna leek het zover, tot omstandigheden vroegtijdig een einde maakten aan de verlovings. Qutbs teleurstelling was enorm: hij zou nadien nooit meer een relatie hebben en voor de rest van zijn leven celibatair blijven. Tot slot verwijst Musallam ook naar de zwakke gezondheid van Qutb. Maag-, long- en hartklachten zouden er volgens hem ook voor

gezorgd hebben dat hij zijn toevlucht en troost zocht in de heilige teksten.

Hoewel die persoonlijke factoren zeker een rol hebben gespeeld, lijkt het waarschijnlijker dat godsdienst, zoals Calvert schrijft, precies datgene bood waar Qutb heel zijn leven naar op zoek was: ideologische zekerheid in turbulente en onzekere tijden, waarin twee werelden – oud en nieuw, moderniteit en traditie – elkaar voortdurend beconcurrerden. Daardoor was religie voor hem niet langer iets vrijblijvends, maar zag hij in haar een actieve oproep om een nieuwe politieke, sociale en economische orde tot stand te brengen. Godsdienst werd een politiek programma.

Maar Qutbs ware bekering tot de islam, tot de radicale islam, gebeurde in de gevangenschappen van Nasser. Het is niet overdreven te stellen dat de radicale islam daar is ontstaan. In 1954 besloot de Egyptische overheid immers om de ideologische oorlog om de toekomst van het land eens en voor altijd in haar voordeel te beslechten en de voornaamste leden van de Moslimbroederschap op te sluiten. Qutb, die pas het jaar voordien officieel tot de organisatie was toegetreden (maar al veel langer sympathiseerde met haar ambitie om een zuiver islamitisch bestuur te realiseren in Egypte), werd veroordeeld tot tien jaar zware handenarbeid.

Hoewel Qutb door zijn zwakke gezondheid het grootste deel van zijn tijd doorbracht in de ziekenboeg, bleven de ergste beproevingen hem niet bespaard. 'Foltering en mishandeling waren heel gebruikelijk', schrijft Calvert. 'Gevange-

'Zoals veel moslimdenkers voor hem (en na hem) beschouwde Qutb het Westen en de westerse moderniteit als een enorme bulldozer, die alles op zijn pad verwoestte.'

Maar terwijl Qutbs tirades tegen het Westen in het begin schatplichtig waren aan westerse denkers zoals Martin Heidegger, Alexis Carrel en Vilfredo Pareto – net als het oriëntalisme is het occidentalisme in Europa ontstaan – ging hij later steeds meer spreken vanuit de islam. Als overtuigd nationalist en moslim wilde Qutb bewijzen dat hij het Europese intellectuele erfgoed niet nodig had om zijn land en cultuur te verdedigen. Hij wilde aantonen dat de Koran en de Tradities van de profeet een allesomvattende, onafhankelijke en superieure filosofie bevatten. En dat andere dominante

draagzame en ritualistische geloof dat hij van zijn vader erfde een extreem politieke en radicale dimensie kreeg in de laatste periode van zijn leven? De antwoorden van Calvert en Musallam overlappen elkaar grotendeels. Maar er zijn ook verschillen die, als je ze naast elkaar legt, het beeld completer, rijker maken.

Zowel Calvert als Musallam benadrukken dat Qutbs islamisering niet abrupt gebeurde. Van een soort ideologische kwantumsprong was geen sprake. Eigenlijk was Qutb altijd al een heel gelovige man geweest. In het kleine plattelandsdorp waar hij als kind opgroeide,

HET GODSINSTINCT WAAROM MENSEN GELOVEN

Waarom komen we zo moeilijk van het geloof af? Hoe hard we ook proberen om rationeel te denken en niet bijgelovig te zijn, vaak doen we ondanks onszelf toch weer een beroep op onzichtbare krachten die ons lot bepalen. In dit opwindende en knap beargumenteerde boek onthult Jesse Bering de psychologische grondslagen van onze neiging tot geloof. Op basis van verhelderende besprekingen van verrassend nieuw onderzoek en doorkijkjes in de literatuur, filosofie en popcultuur vertelt Bering een even vermakelijk als prikkelend verhaal. De verrassende psychologie achter ons geloof in God en het bovennatuurlijke.

'Jesse Bering is een briljante jonge psycholoog, een begaafd verteller [...] en een heel grappig mens. [...] Het godsinstinct is een groot succes: een ontroerende, uitdagende en onderhoudende beschouwing over de menselijke zoektocht naar betekenis.' Paul Bloom, hoogleraar psychologie aan de Yale-Universiteit, auteur van *How Pleasure Works*

'Aangezien God niet bestond, vonden onze menselijke voorouders het nodig hem uit te vinden. In dit schitterende boek legt Jesse Bering met kenmerkende inzicht en humor uit hoe God onze zich evolutionair ontwikkelende voorouders een wederdienst bewees door individuen te helpen om ondanks zichzelf een beter mens te worden.' Nicholas Humphrey, auteur van *Seeing Red*

ISBN 9789046809983 | Prijs € 19,95 | Verkrijgbaar in de boekhandel of via www.nieuwamsterdam.nl

nen werden opgehangen aan hun handen, met stokken geslagen en blootgesteld aan agressieve honden.’ Bovendien waren de cellen en de sanitaire voorzieningen bijzonder smerig, was er niet altijd stromend water en krioelde het van ongedierte.

Het is in die gruwelijke en onmenselijke omstandigheden dat Qutb zijn twee belangrijkste werken schreef: *In de schaduw van de Koran*, dat hij ironisch genoeg onder druk van zijn uitgever in de gevangenis mocht afwerken en herschrijven, en *Mijlpalen op de weg*, dat in briefvorm naar buiten werd gesmokkeld. Van die twee boeken is zijn koranexegese *In de schaduw van de Koran* zijn absolute meesterwerk. Het is geen klassieke koran-

niet anders kan, via geweld. Alleen deze voorhoede kan, als ze vastberaden genoeg is en de islamitische ‘mijlpalen’ volgt die hij in zijn boek heeft vastgelegd, radicaal een eind maken aan de tijd van *jahiliyya* of onbekendheid met het goddelijke gezag.

Het concept van *jahiliyya*, dat oorspronkelijk verwijst naar de heidense, pre-islamitische tijd, kreeg bij Qutb een nieuw en breder betekenisveld: het verwees niet alleen naar de moderne dwaling van nominale moslims die slechts lippendienst bewijzen aan de islam, maar ook naar het flagrante ongeloof van seculiere machthebbers zoals Nasser. Het is vooral door dit subversieve discours dat Qutb zijn lot bezegelde. Zo verwees de rechter die hem namens het regime ter

onmiskenaar. Hoewel dit grotendeels buiten het bereik en de opzet van beide boeken valt, staan Calvert en Musallam in het laatste hoofdstuk van hun boeken toch even stil bij de postume invloed van Qutb op ultra-radicalere groeperingen zoals al-Qaida. Hoe interpreteren zij het concept van *jahiliyya*? Over een ding zijn beide auteurs het volledig eens: de ambiguïteit van het begrip zette de deur gevaarlijk op een kier voor extreem radicale interpretaties. Want impliceert de doctrine van *jahiliyya* niet de excommunicatie van alle moslims die het gezag aanvaardden van een seculiere leider? En mogen zij dan, zoals al-Qaida gelooft, als ongelovigen beschouwd worden, en dus als vijanden?

Het principe waarbij moslims geloofsgenoten veroordelen als ongelovig heet in het Arabisch *takfir* – een erg omstrede praktijk in de islam. De meeste moslimgeleerden beschouwen het als ketters en onislamitisch. Alleen God kan volgens hen oordelen over iemands geloof of ongeloof. Qutb zelf heeft de term nooit gebruikt. Maar had hij dit principe voor ogen als hij sprak over *jahiliyya*? Volgens Musallam kunnen we dit niet met zekerheid weten, omdat door de executie van Qutb ook definitief de mogelijkheid verdween om te weten te komen wat hij precies bedoelde.

Calverts analyse gaat gelukkig verder: hij denkt niet dat Qutb het terroristische geweld van al-Qaida zou billijken waarbij onschuldige mensen, zowel moslims als niet-moslims, omkomen. Dit lijkt inderdaad aannemelijk, aangezien Qutb in verschillende van zijn geschriften benadrukt dat het vermoorden van onschuldigen geen enkele grond heeft in de Koran. Toegegeven, het is niet ondenkbaar dat hij het begrip zou hebben getoond voor de drijfveren van de terroristen – ook Qutb ver-

afschuwde de Verenigde Staten – maar de kans dat hij hun bloedige en theatrale acties ook zou hebben goedgekeurd, is klein.

Maar als de geschiedschrijving over invloedrijke mensen ons iets leert, is het dat theorieën zelden samenvallen met hun bedenker; ze worden door duizenden mensen gelezen, geïmiteerd, geïnterpreteerd en tegengesproken. Daardoor ontstaan zogeheten ‘-ismen’ die steeds verder afdrijven van hun oorspronkelijke bron. Het is onduidelijk in welke richtingen het Qutbisme verder zal evolueren. Feit is dat er altijd een radicale stroming zal zijn. Het is de grote verdienste van Calvert en Musallam dat ze de veelzijdigheid van Qutb hebben laten zien. Wellicht verklaart die veelzijdigheid waarom hij verschillende soorten moslims zal blijven aantrekken en inspireren.

Chams Eddine Zaougui *studeerde arabistiek en filosofie in Gent en Cairo.*

‘Qutb was ervan overtuigd dat de “amorele” en “corrumperende” filosofie van het Westen nefast was voor de inherente spiritualiteit van Egypte.’

commentaar. Qutb vermeidde de ingewikkelde techniciteit waar de oude exegeses om berucht zijn. Hij vertelde liever lucide en aangrijpende verhalen die iedereen kon begrijpen. Wat hij vooral wilde aantonen is dat de islam een perfect en allesomvattend systeem is dat, om het simpelst te zeggen, de mens in totale harmonie kon brengen met de kosmos.

En als *In de schaduw van de Koran* zijn meest ambitieuze en persoonlijke werk is, dan is *Mijlpalen op de weg* zonder enige twijfel zijn meest controversiële. Het boek is een soort jihadmanifest waarin Qutb een revolutionaire voorhoede oproept om het goddelijke bestuur op aarde te realiseren: eerst via prediking en dan, als het

dood veroordeelde, expliciet naar de manier waarop hij het klassieke begrip *jahiliyya* herinterpreteerde en jihad propageerde. Tijdens de laatste rechtszitting heeft Qutb nog geprobeerd om zich te verdedigen, maar toen hij zag dat dat geen zin had legde hij zich neer bij de beslissing van de rechter. Hij kon er zelfs in berusten. ‘God zij geprezen’, reageerde een verzwakte maar strijd lustige Qutb. ‘Vijftien jaar lang heb ik jihad verricht om nu eindelijk het martelaarschap te verdienen.’

Maar na zijn executie op 29 augustus 1966 begon zijn controversiële jihadfilosofie pas echt gevaarlijk te worden. Zijn invloed op het mondiale jihadisme is

Overige literatuur

- P. Berman. *Terror and Liberalism*. W.W. Norton & Company. London/New York 2004.
- P. Berman. ‘The Philosopher of Islamic Terror’. *The New York Times*. 23 maart 2003.
- R. Hardy. *The Muslim Revolt: A Journey Through Political Islam*. Hurst. London 2010.
- A. Margalit & I. Buruma. *Occidentalism: A Short History of Anti-Westernism*. Atlantic Books. London 2004.
- Edward Said. *Orientalism*. Pantheon Books. New York 1978.
- L. Wright. *The Looming Tower: Al-Qaeda’s Road to 9/11*. Penguin Books. London/New York 2007.